

overzicht te brengen, en dat lukt aardig, de lezer krijgt de indruk een erg volledig overzicht van de voornaamste aspecten en gebeurtenissen voorgeschoteld te krijgen. Dierix, zelf een expert in Nederlandse luchtvaartgeschiedenis, laat zich niet betrappen op chauvinistische reflexen, de focus blijft het hele werk door resoluut internationaal. De vier perioden krijgen raak typerende titels mee, en worden telkens voorafgegaan door een filmreferentie die het periodethema moet illustreren. Dat is aardig en aantrekkelijk voor de lezer, maar inhoudelijk niet meer dan een gimmick, bovendien eerder contraproductief omdat hierdoor veel te diverse onderwerpen onder nietszeggende titels moeten worden bijeengeveegd. Maar het moet ook gezegd dat indeling en opeenvolging van onderwerpen strak worden gehouden, zodat de tekst erg informatief is. *Luchtspiegelingen* is geschreven in een vlotte stijl, helemaal geen technisch jargon en goed leesbaar. Toch een kleine vingerwijzing naar uitgever Boom die het inzake eindredactie wat laat afweten, de tekst heeft nog vele tikfouten en kromme zinnen. Er zijn twee katernen ingevoegd met zwart-witfoto's, maar erg enthousiast werden we daar niet van, de meeste beelden zijn nietszeggend en niet bepaald mooi. Algemeen werd de zeer ambitieuze doelstelling van een wereldwijde maatschappelijke geschiedenis van de luchtvaart te schrijven met verve gehaald. Natuurlijk drijft zo een synthese mee op de toestand van het wetenschappelijk onderzoek, en de gaten daarin – Afrika, Indië, China etc. – tonen zich ook in de synthese; een feit waarvan de auteur zich in de inleiding bewust toont. Daarnaast moeten voor een synthese een groot aantal keuzes gemaakt worden inzake feitenselectie en perspectieven, vele van de door de auteur gepresenteerde inzichten zullen wellicht in later wetenschappelijk onderzoek nog ter discussie gesteld worden.

Maar dergelijke bedenkingen zijn futiel en doen niets af van de waarde van dit werk. Marc Dierix doet de lezer en de wereld een geschenk met dit zeer leesbare en leerzame overzicht van een van de boeiendste vormen van menselijke mobiliteit, de (droom)wereld van de luchtvaart.

Donald Weber

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gent

Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (eds.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2006) 167 p. ISBN 90-6550-897-X.

Onderwijs was en is een voortdurende bron van zorg en aandacht. Wat wil men bereiken met het lagere onderwijs? Het opvoeden tot verantwoordelijke burgers, de verheffing van kinderen uit de onderklasse, het bijbrengen van christelijke normen en waarden of alleen maar het laten ontplooiën van een kostbare en tedere kinderziel? Deze vier totaal verschillende uitgangspunten waarover beleidsmakers, politici en pedagogen met elkaar aan het steggelen zijn, hielden ook in de achttiende en negentiende eeuw de gemoederen bezig. Sterker nog, juist in deze periode werden de fundamenten gelegd voor een discussie rond bovenstaande idealen.

Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat 'volksopvoeding in de negentiende eeuw' een eindexamenonderwerp was, in 1979 en 2006. Om te bewijzen dat rond dit thema sinds 1979 nog nieuw onderzoek is verricht, stelde de redactie deze bundel samen om geschiedenisleraren hierover achtergrondinformatie te geven.

In het openingsartikel schetst Jan Lenders hoe pedagogische idealen een praktische uitwerking kregen bij de negentiende-eeuwse onderwijswetgeving. Bij de wet van 1806 vormden de natuurlijkheid van het kind van Rousseau en de zintuigenfilosofie van Locke de basis voor het leerprogramma. Een generatie later slopen in het onderwijssysteem nieuwe aandachtspunten binnen, zoals het ontplooiën van sociale, kunstzinnige en religieuze gevoelens van het kind. Volgens Lenders zou bij de liberale grondwetsherziening van 1848 in het onderwijs het individualisme ruim baan krijgen; ieder kind moest worden opgeleid tot een zelfstandig denker. Onderzoekend leren werd het nieuwe credo, totdat het ideaal van individualisme concurrentie kreeg van uitgesproken christelijke normen en waarden die door het groeiend aantal confessionele scholen als basisideologie werden gepropagandeerd. Voor wie een kort overzicht wil hebben over de ontwikkeling van pedagogische inzichten in de achttiende en negentiende eeuw is dit een uiterst helder artikel.

Dat laatste geldt ook voor de bijdrage van Ido de Haan die de wetgeving voor het lager onderwijs en de politieke aspecten van de Schoolstrijd in de negentiende eeuw behandelt. Hij gaat diep in op de achtergronden van de wetgeving en vooral op de reacties over de verschillende versies. Zo waren er met betrekking tot de wet van 1806 uitsluitend bezwaren te horen over de financiering of over de bemoeienissen van de inspecteurs van onderwijs. De Schoolstrijd zou pas echt ontbranden na de nieuwe grondwet van 1848. Uitgebreid gaat de schrijver in op de groei van het verzet van katholieken en protestanten tegen het openbaar onderwijs. Duidelijk beschrijft hij hoe vooral na 1878 tegenstanders van het neutrale onderwijs zich ook politiek gingen roeren. Omdat de schrijver niet ingaat op de historiografie over de Schoolstrijd of op discussies over dit onderwerp, is het niet duidelijk in hoeverre dit artikel een weergave is van nieuw onderzoek.

Andere bijdragen in deze bundel gaan meer in op deelonderwerpen. Aan de hand van het dagboek van het kind Otto van Eck geven Arianne Baggerman en Rudolf Dekker een kijkje in de leefwereld van een kind dat opgroeide in een vermogend achttiende-eeuws gezin. Het gaat hier om een heel bijzonder dagboek en een heel bijzonder gezin. Zijn vader en zijn huisleraar, beiden lid van de Nationale Vergadering, waren aanhangers van de filantropijnen. Achter de échte zielenroerselen van het kind komt men niet in dit dagboek, want het werd door zijn leraar, familie en zelfs vrienden van de familie gelezen. Maar een goede indruk over zijn opvoeding krijgt men wel (zie over dit dagboek ook Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Het kinderdagboek als spiegelbeeldig universum. Verlichte pedagogiek en de opkomst van kinderdagboeken rond 1800', *TSEG* 1: 4 (2004), 40-65).

Belangrijke veranderingen in de pedagogie zijn eveneens terug te vinden in kinderboeken, zoals Nelleke Bakker betoogt. Zij beweert dat eigenlijk gedurende de gehele negentiende eeuw de kinderliteratuur bol stond van moralistische boodschappen. In een boek als de 'Brave Hendrik' spreekt dit vanzelf maar ook aan het eind van de negentiende eeuw draait het zelfs in het boek 'Dik Trom' om zijn goede inborst. De schrijfster betreft nadrukkelijk het genderperspectief bij haar onderzoek. Jongensboeken gingen over ferme knapen en meisjesboeken over poppenmoeders. Een nieuw element in de kinderliteratuur was het sociale engagement waarbij het verheffen en beschaven van arme kinderen steeds meer aandacht kreeg.

Datzelfde beschavingsoffensief is het centrale thema in het artikel van Bernard Kruithof over de Maatschappij van het Nut van Algemeen. Opvoeding van het volk stond hoog in het vaandel van deze organisatie. Maar werd het gewone volk ook echt

bereikt? Volgens de auteur niet. Dit wordt bevestigd door een bijdrage van Ali de Regt die duidelijk maakt dat in arbeiderskringen ouders zich niet druk maakten over morele vorming van hun kinderen maar alleen over hun materiële welzijn. Jonge arbeiderskinderen moesten bijverdienen om het gezin te helpen. Het beste instrument om arme kinderen te verheffen had in de negentiende eeuw de schoolmeester moeten zijn. Maar helaas, volgens Mineke van Essen, trok dit beroep geen talentrijke personen. De beloning was laag, de werktijden lang, het beroep was zwaar en ongezond. Schoolmeesters die de verheffing van de armen als ideaal hadden, moesten met een kaarsje worden gezocht. Dit zou pas na 1920 veranderen.

Twee artikelen behandelen de worstelingen van godsdienstige stromingen met het openbaar onderwijs. Voor de geïsoleerde joodse gemeenschap zou het openbaar onderwijs na 1806 een middel bij uitstek voor integratie kunnen zijn. Maar, zo schrijft Pieter Boekholt, de rabbijnen verzetten zich heftig tegen de christelijke grondslagen. Joodse scholen bleven daarom bestaan. Tot 1817 bleef de spreektaal daar Jiddisch, en zoals de auteur schrijft: het was er een zootje. Pas na 1857 verdwenen de christelijke grondslagen van de openbare school en gingen joodse kinderen er massaal naar toe. Orthodoxe christelijke kringen vonden de christelijke grondslagen te vrijblijvend, volgens Sjaak Braster. Maar hun gesputter werd lang niet serieus genomen, omdat de openbare scholen als een kameleon de christelijke achtergrond van hun omgeving aannamen. Na 1848 werd het gemakkelijker om bijzondere scholen op te richten.

Het is een interessante bundel geworden, waar in kort bestek veel informatie over de onderwijswetgeving en de achtergronden daarvan is te vinden. Er kleven twee bezwaren aan deze publicatie voor degenen die deze bundel voor wetenschappelijk onderzoek willen gebruiken. Alle bijdragen zijn erg beschrijvend en niemand gaat in op recente discussies over de historische pedagogiek of over de Schoolstrijd. Wie niet goed is ingevoerd in de recente literatuur heeft geen idee wat de nieuwe inzichten in deze bundel zijn. Terwijl de schrijvers in de inleiding toch suggereren dat de bijdragen een weerslag vormen van nieuwe opvattingen. Gedeeltelijk had men dit probleem kunnen oplossen door de toevoeging van een beredeneerde bibliografie, maar zelfs een literatuurlijst ontbreekt. Daarom moet de onderzoeker zijn gegevens bij elkaar sprokkelen uit het summiere notenapparaat.

Thera Wijsenbeek

Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis